

ДОСЛІДНИЦЬКА І ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА (50-70-і рр. ХХ ст.)
У ПЕРСОНАЛІЯХ ЙОГО НАУКОВЦІВ

Сьогодні, на нашу думку, надзвичайно корисною і актуальною справою для науковця-музейника може бути вивчення історії своєї установи в різних проявах її діяльності і історичних періодах. Дослідження з цієї проблематики є цікавими не тільки з суто наукової точки зору. Без набутого попередніми поколіннями досвіду проблематично просувати роботу музейної установи; з нього можна черпати натхнення й ідеї для розвитку. Діяльність кращих фахівців минулого також є наочним зразком для молодих працівників музею. Адже без минулого нема майбутнього, і даний напрямок досліджень є доволі затребуваним.

Представлена публікація створена на джерельній базі ф. 157 Державного архіву м. Києва, бібліотеки і архіву відділу кадрів НКПМКЗ, що стали підґрунтям для створення біобібліографічного покажчика співробітників Заповідника 1950–1970-х рр. (2014). Покажчик (упорядники – науковці НКПМКЗ О. Черняхівська і І. Олексюк) позначив не тільки наукові напрацювання музейників, а й їхній життєвий і творчий шлях. Крім того, автору статті стали у нагоді опубліковані звіти результатів археологічних та інших досліджень у Заповіднику зазначеного періоду, видання Заповідника та публікації його науковців різного часу.

Науково-дослідна робота співробітників Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська Лавра» (30.05.1944–13.03.1962, з 13.03.1962 р. – Києво-Печерського Державного історико-культурного заповідника) спрямовувалася на вивчення історії Києво-Печерської лаври, архітектурного ансамблю та фондів колекцій Заповідника.

У післявоєнні роки колектив нашого музейного закладу провів значну роботу з відродження та збереження комплексу його архітектурних пам'яток. Відновленню підлягали майже всі корпуси Верхньої території, зокрема будівлі колишньої друкарні та палітурні, Ковнівівський корпус, Трапезна палата, Велика лаврська дзвіниця, інженерно-технічні споруди: дренажна система, водогін, каналізація, у перспективі – Успенський собор, знищений 3 листопада 1941 р. Пам'ятки, що оточували Соборну площу, постраждали від повітряної хвилі, спричиненої вибухом собору та в окупаційний період були частково розібрані під приводом загрози обвалів. На території спостерігалися активні провали ґрунту.

Роботи з реставрації та відбудови пам'яток архітектури, інфраструктури Заповідника виконували проектно-реставраційні майстерні тресту «Будмонумент», Київська контора «Шляхбуд», Управління будівництва урядових будинків при управлінні справами РМ УРСР. Для наукового огляду, вивчення та фіксації розбирання руїн Успенського собору Управління у справах архітектури при РМ УРСР за участю ІА АН УРСР та АА УРСР створило архітектурно-інженерну групу. До робіт у різні періоди залучалися також науковці Заповідника В. Демін, В. Ганцев, М. Куницька, В. Покровська, В. Шиденко, Л. Корж та ін. У вересні 1945 р. вчені почали поетапно розбирати руїни Успенського собору, що з перервами тривало до поч. 1970-х рр. Науково-методичне керівництво здійснював архітектор М. Холостенко. Проведені дослідження допомогли реконструювати оригінальний вигляд собору. Вчені зібрали також дані, які допомогли згодом відродити цю унікальну пам'ятку. Про знахідки і відкриття на території зруйнованої пам'ятки керівник експедиції опублікував низку статей [20; 21; 22].

Активізується фондова робота Заповідника. Адже з руїн Успенського собору було вилучено, відправлено на реставрацію та частково повернено до Заповідника понад 5000 культових виробів з коштовного металу та 2000 тканин. На урядовому рівні спеціальна комісія, створена Розпорядженням РМ УРСР № 1487 від 02.12.1947 р., займалася прийомом, обліком та розподілом музейних та бібліотечних цінностей, повернених з Німеччини та евакуації.

У 1946 р. у Заповіднику була затверджена нова структура, яка проіснувала до 1963 р.: наукова частина (з відділами охорони та вивчення пам'яток архітектури); відділ історії Києво-

Печерської лаври, що займався побудовою Музею «Києво-Печерська Лавра» і створенням тематико-експозиційного плану; відділ обліку та охорони музейних цінностей (брав на облік нові експонати, наглядав за розбиранням руїн Успенського собору); відділ культурно-просвітницької роботи, що проводив екскурсії Заповідником, читав лекції.

У 1951–1952 рр. ІА АН УРСР та науковці Заповідника здійснювали археологічні розкопки на його верхній території (нижня його територія по 1961 р. перебувала у веденні діючого монастиря). У Митрополичому саду було знайдено рештки великої гутної майстерні XI ст., розкопані рештки монастирської стіни XII ст. [17, 158–159]. За результатами досліджень з'явилися публікації В. Богусевича (канд. іст. наук, учасника Другої світової війни, заст. директора Заповідника з наукової роботи (1945–1946)) і зав. відділу слов'янської археології ІА АН УРСР, керівника Лаврського загону експедиції «Великий Київ», консультанта від АА УРСР, канд. архітектури Ю. Асеева.

У 1950 р. Інститут історії і теорії архітектури АА УРСР залучив науковців Заповідника (заст. директора з наукової частини Коваленка, зав. відділу з охорони і вивчення пам'яток Красицького і наук. співробітника Крикотуна) до обговорення дослідження д-р архітектури, професора, академіка АА УРСР С. Безсонова «Архитектура Киево-Печерской лавры в ее историческом развитии» [4, 41–42]. Директор Заповідника І. Корнієнко навіть написав роботу «Историко-архитектурные памятники Заповедника-музея «Киево-Печерская Лавра» на службе повышения политического и культурного уровня народных масс (1926–1950)» (що зберігається у бібліотеці НКПІКЗ) з метою включення до даного дослідження. З приміток С. Безсонова ми дізнаємося, що при створенні його монографії науковці Заповідника Д. Красицький (нащадок Т. Шевченка по лінії його сестри Катерини, знаний шевченкознавець, учасник Другої світової війни, колишній директор Заповідника, згодом – заст. директора з наукової роботи Музею Т. Шевченка АН УРСР у Києві) та Л. Корж підказали йому деякі архівні джерела [23]. На жаль, вказана монографія не була видана з ряду причин. Тільки у 2015 р. у контексті виконання наукового проекту «Наукова спадщина Києво-Печерського історико-культурного заповідника» і з нагоди 130-річчя з дня народження С. Безсонова, вказана праця дійшла до читача за упорядкування і з коментарями О. Черняхівської [1].

З 1955 р. видавалися путівники Заповідником авторства його науковців. Перший післявоєнний путівник вийшов друком під загальною редакцією С. Безсонова [10], і навіть згодом, у 1970-х рр. він перевидавався українською, англійською і російською мовами. Одним з його авторів був Василь Шиденко.

Учасник Другої світової війни В. Шиденко працював у Заповіднику з грудня 1951 по 1995 р.: спочатку наук. співробітником (за розподілом), згодом – головним зберігачем фондів і зав. відділу історії Києво-Печерського заповідника. За архівними документами він вивчав історію Києво-Печерської лаври та її архітектурного ансамблю; біографії майстрів, що його створювали – каменярів, сніцарів, золотарів, фініфтярів, архітекторів, художників. Результати його досліджень (понад сто статей) публікувалися у журналах «Вопросы истории», «Наука и жизнь», «Людина і світ», «Знання та праця». В. Шиденко був автором путівників, листівок і буклетів, виступав у теле(радіо)передачах, на семінарах з підвищення кваліфікації екскурсіводів, наукових конференціях, читав лекції. Праці В. Шиденка були використані під час розробки Генеральних планів післявоєнної відбудови Заповідника, він підтримував ідею відбудови Успенського собору – пам'ятки архітектури XI–XVIII ст. Враховуючи заслуги вченого у вивченні та популяризації лаврського архітектурного ансамблю, йому було присвоєно звання заслуженого працівника культури УРСР [16]. Неопубліковані праці науковців Заповідника, що збереглися у фондах, бібліотеці та родинних архівах, ми видаємо у наших наукових збірках. Так, у 2006 та 2008 рр. побачили світ роботи В. Шиденка, присвячені лаврським митцям минулого [24; 25].

У 1961 р. науковці С. Кілессо, Ю. Лесневський та В. Шиденко видали ще один путівник Заповідником [3].

С. Кілессо – доктор архітектури, професор, дійсний член АА УРСР, заслужений архітектор України, лауреат Державної премії України в галузі архітектури (1997–2007). У 1958–1960 рр. після закінчення київського Художнього інституту він за направленням працював зав. відділу

охорони та вивчення пам'яток архітектури Києво-Печерського заповідника. Під керівництвом С. Кілесса (у співавт. з Є. Лопушинською) відбулася реставрація Троїцької надбрамної церкви (1958–1962), корпусів лаврських соборних старців і клірошан (1958–1965) [12]. Своїм науковим доробком він поділився у виданнях «Києво-Печерская лавра: памятники архитектуры и искусства» (М., 1975) та «Києво-Печерская лавра» (К., 2000).

У 1963 р. Заповідник вперше видав збірку наукових статей своїх співробітників Б. Білика, В. Крикотуна, Т. Муравльової, П. Степанова та В. Шиденка з історії монастиря «Правда о Києво-Печерской лавре», де на значній джерельній базі були досліджені віхи історії Лаври та Заповідника.

Учасник Другої світової війни В. Крикотун з 1950 р. працював у Заповіднику ст. наук. співробітником [5, 44], закінчив аспірантуру при КДУ ім. Т. Шевченка, з 1951 р. завідував відділом історії, у 1970-ті рр. – відділом науково-освітньої роботи. Основний напрямок його наукової діяльності – вивчення на архівних джерелах економічної історії Києво-Печерської лаври: зростання її угідь, секуляризація, становище монастирських кріпаків. Він є автором путівників Заповідником та одним з його кращих лекторів.

Т. Муравльова, канд. іст. наук, з 1945 р. працювала у Заповіднику, звільнилася у 1978 р. у зв'язку з виходом на пенсію. Вивчала історію Лаври часів Національно-визвольної війни 1648–1654 рр., селянські протести у вотчинах Лаври у XVIII ст., розробила наукову тему «Учбова наукова література, видана друкарнею Києво-Печерської лаври в XVII–XVIII ст.». Її науковий доробок, про який повідомляють архівні джерела, є досить солідним, але багато не було опубліковано, і навіть самі тексти не знайдено.

13 березня 1962 р. ЦК КПУ та РМ УРСР ухвалює Постанову № 267 «Про створення Державного Заповідника з підпорядкуванням Міністерству культури з назвою «Києво-Печерський державний історико-культурний Заповідник». Установі доручалася організація широкої масово-політичної та культурно-освітньої роботи, спрямованої, зокрема, на з'ясування реакційної суті релігії. Тією ж Постановою Заповіднику надавався державний статус і припинялася діяльність відновленого на початку 1942 р. монастиря. Дирекції Заповідника доручалося прийняти на баланс 14 споруд Нижньої лаври, зокрема, печери. Після цього Заповідник сконцентрував увагу на відбудові Нижньої території, наземних церков, укріпленні та вивченні печерних лабіринтів. У лютому 1961 – серпні 1963 р. Територію було зачинено для відвідувань, оскільки приміщення Нижньої лаври та Ближні печери готувалися під експонування. У Заповіднику працював тільки лекторій, де проводилися семінари для пропагандистів Києва [6, 6]. Науковці активно займалися позамузейною роботою: організовували пересувні лекторії та фотовиставки, готували і читали лекції, брали участь у теле- і радіопрограмах, шукали у архівах і фондах матеріал для нових експозицій та наукових праць. 22 липня 1969 р. Міністерство культури УРСР затвердило Положення «Про Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник», яке спрямувало роботу колективу на «...підвищення наукового рівня музейної роботи»: збереження, комплектування, вивчення і використання рухомих та нерухомих пам'яток. Було поставлене завдання поживити роботу з залучення населення до надбань національної матеріальної та культурної спадщини, формування свідомості українського народу. Відповідно до підвищених вимог в структурі Заповідника з'явилися такі спеціалісти, як головний архітектор, головний інженер, головний зберігач фондів [13, 17].

У 1970-х рр. у контексті музеєфікації Ближніх печерах в них були проведені археологічні розкопки за участю науковців Заповідника і ІА АН УРСР, згодом – капремонт у Дальніх печерах (1976), що уможливило ввести цей лабіринт у екскурсійний маршрут. Під час археологічних досліджень було знайдено артефакти XI–XIII ст.: фрагменти посуду, рештки чернечого взуття та одягу, шкіряні хрести-параманди, пояси з тисненням. Були відкриті невідомі раніше підземні ходи, унікальні графіті XI–XII ст. давньослов'янською і вірменською мовами, знайдені старовинні монети, які поповнили фонди Заповідника. Сенсаційною знахідкою стало відкриття під час проведення планових реставраційних робіт у церкві Спаса на Берестові у січні 1970 р. фрески XII ст. «Чудесний лов риби» [7, 22–24].

У 1971 р. співробітник Заповідника М. Кубанська-Попова видала каталог фондової колекції Заповідника: «Кієво-Печерський історико-культурний заповідник. Стародруки XVI–XVIII ст. Каталог» [8, 22]. Рецензія на нього провідного українського книгознавця, доктора мистецтвознавства Я. Запаса була опублікована у журналі «Архіви України» [11, 93–94]. Вчений зазначав, що представлена у каталозі збірка стародруків Заповідника (187 видань, з них вітчизняних – 115) цінна з мистецького погляду. Більшість видань мають гарно оздоблені оправи та прикрашені гравюрами. Каталог складається з двох частин: 1) описів стародруків з вступом, 2) репродукцій 92-х книжкових заставок, кінцівок, ініціалів, сюжетних гравюр, зразків художніх оправ. Відзначивши помилки та недоліки каталогу, вчений зауважив, що публікація стародруків потрібна. Це був перший досвід Заповідника у створенні каталогу власної фондової збірки. М. Кубанська-Попова народилася у 1905 р. в с. Андріївська Шенкурського р-ну Архангельської обл. У 1935 р. закінчила антирелігійний відділ Ленінградського комуністичного університету політпросвіти ім. Н. Крупської. Працювала у Заповіднику у 1937–1941 р. та у 1944–1968 р. – наук. співробітником відділу фондів історії. У 1968 р. вийшла на пенсію.

У 1975 р. побачив світ каталог «Українське гаптування та вишивка XVI–XVIII ст. в зібранні Кієво-Печерського історико-культурного заповідника», укладачкою якого була науковець Заповідника Г. Кравець. У виданні було представлено 224 од. фондової збірки.

Загальну редакцію обох вказаних каталогів здійснив канд. мистецтвознавства, заст. директора з наукової роботи М. Петренко. Під час Другої світової війни він служив на флоті, був учасником оборони Севастополя. З 06.04.1950 р. працював у Заповіднику зав. відділу історії. У 1967 р. після захисту кандидатської дисертації став заст. директора з наукової роботи по 1978 р., до виходу на пенсію. Фахівець з історії українського золотарства, автор публікацій з історії вжиткового та церковного мистецтва. У 1950 р. написав наукову роботу з історії Заповідника: «Некоторые мероприятия Советского правительства по организации культурно-просветительной работы на территории Киево-Печерской лавры в 1921–1926 гг.», у якій не тільки критикував політику церкви, але й писав про «первые мероприятия советского правительства по превращению очага мракобесия – Киево-Печерской лавры – в Историко-Культурный Заповедник (организация музеев, инвалидного городка, художественных мастерских и пр.)» [9, 27–28]. Досліджував ранню історію Лаври та її печер, був автором численних путівників і буклетів [18]. Публікувався у фахових виданнях і періодиці. Найвагомішою його працею є «Українське золотарство XVI–XVIII ст.» (К., 1970), у якій розглядається становлення і розвиток золотарства в Україні, його регіональні відмінності. До праці додано «Словник-довідник українських золотарів», що вміщує понад 300 біографічних довідок про осіб, багато з яких працювало на замовлення Кієво-Печерської лаври. Словник укладений на матеріалах ЦДІАК України та музейних фондів. У ньому вказано, які тавра присутні на виробках кожного з майстрів, зазначені пам'ятки золотарства, що зберігаються у музейних фондах України, зокрема Кієво-Печерському заповіднику (67 од. зб.). Автор характеризує розвиток золотарської справи в Україні, вказує на основні її центри, простежує індивідуальні риси творчості золотарів. Книга має 100 кольорових і чорно-білих ілюстрацій. У 2007 р. у збірнику наукових праць Заповідника «Лаврський альманах» (вип. 19) вперше побачило світ дослідження М. Петренка «Українська живописна емаль», створене у 1975 р. Заслугою М. Петренка була участь у організації Музею книги та друкарства України, відкритого у 1975 р. Помер Марко Захарович 04.07.1985 р. [2, 80–81].

У Заповіднику періодично створювалися нові експозиції, більшість з яких була, звісно, атеїстичного спрямування, але у 1972 р. був підготовлений Тематико-експозиційний план (ТЕП) постійно діючої виставки «Архітектурний ансамбль Заповідника» (створена у 1975), яка ілюструвала процес створення ансамблю від найдавніших споруд, розповідала про майстрів та архітекторів, про перспективи розвитку Заповідника. У цьому контексті відзначимо науковий здобуток Л. Корж, що після закінчення Київського держуніверситету ім. Т. Шевченка у 1953–1981 рр. працювала у Заповіднику [19, 126] (спочатку наук. співробітником відділу охорони і вивчення пам'яток архітектури). Брала участь у повоєнній відбудові Заповідника та розбиранні руїн Успенського собору. У 1972 р. її призначили зав. відділу історії печер, де під її керівництвом працювали сектори Ближніх та Дальніх печер. Відділ організував обслуговування та

охорону печер, створював наукові та популярні праці, тексти лекцій, ТЕПів оновлених частин постійної експозиції «Історія лаврських печер». Співробітники відділу долучались до археологічних розкопок у Близьких печерах, проведених у зв'язку з влаштуванням нової системи електроосвітлення. Багато зусиль Л. Корж докладала до вивчення архівних матеріалів з історії лаврської архітектури. У 2006 р. вперше була опублікована її робота «Уточнение датировок отдельных памятников архитектуры Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника на основе архивных и литературных источников» (1971), що й досі не втратила актуальності [15]. Протягом 1970-х рр. дослідниця вивчала архівні документи з історії будівництва Великої лаврської дзвіниці. Підсумком цих студій стало видання у 1983 р. книги [14]. З кінця 1978 р. Любов Павлівна обіймала посаду заст. директора Заповідника з наукової роботи, згодом вийшла на пенсію. Померла 28.10.2001 р.

Музейники-науковці 1950–1970-х рр. разом зі своїм Заповідником пройшли складний шлях його відбудови та формування як сучасного науково-дослідного закладу. Більшість з них пережила воєнні лихоліття, багато чоловіків прийшли працювати туди з фронтів Другої світової. У нелегких повоєнних умовах завдяки їхньому подвижницькому служінню музейній справі, копіткій праці в архівах і на розбиранні руїн в Заповіднику, під постійним тиском суворих ідеологічних обмежень доби тоталітаризму поступово відтворювалася цілісна картина духовної, просвітницької та будівничої ролі Свято-Успенської Києво-Печерської лаври, доля пов'язаних з нею персоналій, а також формувалася новітня історія Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, якому у 2016 р. виповнюється 90 років від дня заснування.

Джерела і література

1. Безсонов С. Архітектура Києво-Печерської лаври в її історичному розвитку (рос. мовою) / Упоряд. Черняхівська О. – К., 2015. – 240 с.
2. Гламазда М. Він був першим (Спогади про Петренка Марка Захаровича) // Лаврський альманах. – Вип. 15 – Спецвип. 6. – К., 2006. – С. 77-81.
3. Государственный заповедник-музей «Киево-Печерская Лавра». Путеводитель / Сост. Килессо С., Лесневский В., Шиденко В. – К., 1961.
4. Держархів м. Києва, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 112.
5. Там само, спр. 439.
6. Там само, спр. 273.
7. Там само, спр. 482.
8. Там само, спр. 476.
9. Там само, спр. 110.
10. Дьомін В., Крикотун В., Шиденко В. Київський державний заповідник-музей «Києво-Печерська лавра». Короткий путівник. – К., 1955.
11. Запаско Я. Каталоги українських стародруків // Архіви України. – 1971. – № 5.
12. Килессо С. [Електронний ресурс]. – Web-portal: Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека імені В.Г. Заболотного. – Режим доступу: <http://www.dnabb.org/modules.php?name=Pages&go=page&pid=197> – Назва з екрана
13. Ковалева Л. Зміна назв Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника за 80 років існування // Лаврський альманах. – Вип. 15. – Спецвип. 6. – К., 2006. – С. 13-20.
14. Корж Л. Лаврська дзвіниця. – К., 1983. – 40 с.

15. *Ее же*. Уточнение датировок отдельных памятников архитектуры Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника на основе архивных и литературных источников // Лаврский альманах. – Вип. 15. – Спецвип. 6. – К., 2006. – С. 128-137.

16. *Лазайкін Ф.* У Лавру...закоханій (Спогади про Шиденка Василя Артемовича) // Там само. – С. 90-91.

17. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – К., 1992. – 288 с.

18. *Петренко М.* Киево-Печерський державний історико-культурний заповідник: Путівник. – К., 1979. – 262 с.: іл.

19. *Ткаченко М.* На роботу – як на свято (Спогади про Корж Любов Павлівну) // Лаврский альманах. – Вип. 15. – Спецвип. 6. – К., 2006. – С. 126-127.

20. *Холостенко Н.* Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры // СА. – XXIII. – М., 1955. – С. 341-358.

21. *Его же*. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1962–1963 гг. // Культура и искусство Древней Руси. Сб. ст. в честь профессора М. Каргера. – Л., 1967. – С. 58-68.

22. *Його ж.* Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологічні дослідження Стародавнього Києва. – К., 1976. – С. 131-165.

23. *Черняхівська О.* Внесок професора С.В. Безсонова у вивчення розвитку монументального ансамблю Києво-Печерської лаври // Питання історії науки і техніки. – К., 2014. – № 3. – С. 42-52.

24. *Шиденко В.* Вибрані праці з історії Києво-Печерської лаври. – К., 2008. – С. 94-117.

25. *Его же*. Косачинский Иван Павлович (1728–1796) // Лаврский альманах. – Вип. 15. – Спецвип. 6. – К., 2006. – С. 94-117.